

NATIONAL VISION MOVEMENT AND CIVIL SOCIETY

ÖMER BAYKAL - ÖMER ÇAHA

Dr. Öğr. Üyesi, Ömer Baykal, Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Mail: obaykal@bartin.edu.tr,

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7182-4793>.

Prof. Dr. Ömer Çaha, Mardin Artuklu Üniversitesi İ.İ.B.F. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
Mail: omercaha@artuklu.edu.tr,

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0226-9543>.

Bu çalışma, Yıldız Teknik Üniversitesi SBE Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında hazırlanan "Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika" başlıklı doktora çalışmasına dayanarak hazırlanmıştır.

ABSTRACT

Islamist approach, which came to the fore at the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century, with an aim to save the falling empire and inspired the "War of Independence," lost its political nature in the face of the authoritarian, pro-West and positivist approaches of the Kemalist politics during the Republican regime and was excluded from the power relations for a long time. The first institutional and mass mobilization experience of the Islamist movement, which passed the single-party period as a bottom wave of Islam and continued its existence under the shadow of the center-right conservative parties after the transition to multi-party life, is the National Vision movement. The very movement which broke away from the right-wing politics with a view to paving the way for a new way of politics, stands out with its founding leader Necmettin Erbakan. The political parties of the Movement represent the corporate identity and its classical discourse and have a significant civil base including women and youth organizations, members abroad, some economic circles, religious groups and intellectuals. The study will focus not on the movement's leader or its political experiences but on the basic characters of its civic elements that we will define as "labor-intensive actors" and the dynamism they brought to the movement. The aim is to examine the National Vision movement in terms of social factors.

Keywords: National Outlook, Civil Society, Labor-intensive Actors, Women, Youth, Religious Group, Intellectuals

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü:	Araştırma
Geliş Tarihi:	14.09.2020
Kabul Tarihi:	21.10.2020
Yayın Tarihi:	15.03.2020
Yayın Sezonu:	Ocak - Haziran

Makaleye Atıf Bilgisi

ÇAHA Ömer – BAYKAL Ömer (2021). "Milli Görüş Hareketi ve Sivil Toplum", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl: 17. Sayı: 60. (138-163)

[muhafazakardusunce](#) • yıl:17 - sayı:60 • ocak - haziran 2021

MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ VE SİVİL TOPLUM

ÖMER BAYKAL - ÖMER ÇAHA

Öz

On dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında imparatorluğu kurtarmak adına ön plana çıkan, Millî Mücadeleye ruh veren İslamcılık düşüncesi, Cumhuriyet rejiminde Kemalist siyasetin otoriter, Batıcı ve pozitivist siyaseti karşısında politik mahiyetini yitirerek uzunca süre iktidar ilişkilerinden uzak kalmıştır. Tek-parti dönemini dip dalga İslâm'ı olarak geçiren, çok partili hayata dönüş sonrası muhafazakâr, merkez-sağ partilerin gölgesi altında varlığını sürdüren İslamcı kesimin kurumsal ve kitlesel düzeydeki ilk deneyimi, Millî Görüş hareketidir. Sağ siyasetten koparak ayrı bir kulvar açma iddiası ile yola koyulan Millî Görüş hareketi, kurucu lideri Necmettin Erbakan, kurumsal kimliği temsil eden siyasi partiler ve üretilen klasik söylem ile ön plana çıkmakla birlikte; kadın ve gençlik örgütleri başta olmak üzere yurt dışı mensupları, temas halinde olduğu ekonomik sınıflar, dini gruplar ve entelektüeller ile önemli bir sivil ayağa sahiptir. Çalışma, tarihsel anlamda hareketi oluşturan lidere ya da siyasi deneyimlere değil "emek-yoğun aktörler" olarak tanımlayacağımız sivil unsurların temel karakterlerine ve harekete kattıkları dinamizme odaklanacaktır. Amaç, Millî Görüş hareketinin toplumsal unsurlar bakımından incelenmesidir.

Anahtar Kelimeler: Millî Görüş, Sivil Toplum, Emek-Yoğun Aktörler, Kadın, Gençlik, Dini Grup, Entelektüeller

Giriş

1960'ların sonunda ortaya çıkan ve günümüze kadar farklı deneyimleriyle Türk siyasal hayatında belirleyici rol oynayan Millî Görüş hareketi, kurumsal kimliğe kavuştuğu ilk günden itibaren bir yandan sistemin temel değerleriyle hesaplaşmaya girişmiş, diğer yandan da sistemin elli yıl boyunca baskıladığı kültürel kodları, aidiyetleri ve yaşam biçimlerini siyaset sahnesine taşımayı amaç edinmiştir. Millî Görüş deneyimi, İslami değerlerden beslenmekle birlikte modernleşmenin teknolojik boyutuna da talip olmuştur; Osmanlı son döneminde ortaya çıkan iki modernleşme anlayışından birini yaklaşık yüzyıl sonra hayata geçirmeye çabalamıştır. Bu anlayışlarından ilki, Genç Osmanlıların görüşleri üzerinden gelişen, Batı'daki bilim ve teknolojiyi yerel kültürel değerlerle harmanlamayı öngören bir yaklaşıma dayanmaktaydı. Diğer bir bakış açısı ise, Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılında ondan ilham alarak ortaya çıkan Jön Türklerin görüşleri etrafında şekillenen Batı'yı "gülüyle dikeniyile" almayı öngören, büyük oranda pozitivist anlayışa dayanan perspektifti (konuyla ilgili bkz. Mardin, 2008). Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde ikinci görüş ön plana çıkmış ve II. Meşrutiyet ile birlikte iktidar olma şansını elde etmiştir. 1923'te kurulan Cumhuriyet sistemi de bu anlayış üzerine bina edilmiştir. Dolayısıyla Batılı değerleri yerel değerlerle harmanlamayı öngören bakış açısı uzunca süre kendisine mecra bulamamıştır. Dini ve millî tarafı ağır basan modernleşme anlayışı, ilk kez Millî Görüş hareketiyle birlikte Türk siyasal yaşamında kendine kitlesel anlamda kulvar açmıştır. Millî Görüş, dini ve millî değerlerle Batı'da gelişen teknolojik değerlerin terkiğine dayanan, çift kanatlı, modernleşmeci/kalkınmacı anlayış etrafında gençlerin ve kadınların da içinde yer aldığı milyonları harekete geçirmiş, yüzyılın sonuna gelindiğinde sisteme damgasını vuracak duruma gelmiştir.

Çalışma, hareketi oluşturan siyasi partilere ya da karar alıcı, söylem-yoğun aktörlere değil onlarla ilişkili sivil toplum unsurlarına odaklanacaktır. Bu bağlamda öncelikle, Millî Görüşün momentumunu oluşturan kadın ve gençlik örgütlenmesinin yanı sıra harekete can suyu katan yurt dışı yapılanması ele alınacak daha sonra toplumsal zeminini oluşturan sınıfsal unsurlara, hareketi oluşturan dini yapılara ve nihai olarak hareketin ideolojisini geliştirmeye çalışan aydın zümresine sivil toplum penceresinden bakılacaktır.

Sivil Toplum ve Siyasi Partiler

Sivil toplum, bugün sosyal bilimler literatüründe en fazla konuşulan, tartışılan bir kavram olup düşünsel arka plana bağlı olarak kendisine farklı anlamlar yüklenmektedir (Vinod, 2006: 783). Sivil toplum kavramının

arkasında üç farklı geleneğin yattığını söyleyebiliriz. Bunlardan birisi liberal düşünce geleneği olup sivil toplum, bu gelenekte A. Ferguson ve J. Lock'un altını çizdiği bir formatta anlamını bulur. Liberal yaklaşıma göre göre sivil toplum, belli faaliyetlerle sınırlı olan devletin dışında kalan, rızaya ve sözleşmeye dayalı, içinde ekonomik, sosyal, kültürel ve hatta siyasal faaliyetleri barındıran tüm beraberlikleri ifade eder (Wijaya, 2016: 24-27). Sivil toplumla ilgili diğer bir anlayış, F. Hegel'in düşünce geleneğine dayanır. Sivil toplumu aile ile devlet arasında bir ara kademe olarak gören Hegel, sivil topluma geçici tarihsel bir misyon yükler. Sivil toplum, bünyesinde barındırdığı karşıtlık ve çatışma sayesinde aşkın bir devletin ortaya çıkışını sağladıktan sonra devletin kuşatması altında onunla bütünleşir ve ona hizmet eder. Sivil topluma düşen görev, devletin hizmetinde ve tamamlayıcı faaliyetlerde bulunmasıdır (Knox, 1967: 148). Sivil toplumla ilgili üçüncü anlayış ise, Marksist gelenekten süzülüp gelmektedir. Bu yaklaşımda sivil toplumu pozitif bir değer haline getiren kişi A. Gramsci'dir. Gramsci, geliştirdiği hegemonya kavramının iki ayağından birinin devlet, birinin de sivil toplum olduğunu ileri sürer. Sivil toplum, hegemonyanın kültürel ayağını oluşturup toplumsal rızayı sağlar. Gramsci çizgisinde gelişen sivil toplum, bünyesinde barındırdığı unsurlarla (kilise, medya, aydınlar, sanat, her tür örgütlü topluluklar vs.) toplumsal hayatın en dinamik alanını oluşturup hegemonik değişimde kilit rolü üstelenir. K. Marx'ın yüklediği olumsuz anlama rağmen sivil toplum, Gramsci sayesinde Marksist gelenek içinde pozitif bir değer kazanmıştır (Bobbio, 1979: 21-48).

Günümüzde sivil toplum kavramının, herkeste aşağı yukarı benzer bir çağrışımı uyandırdığını söyleyebiliriz. Sivil toplum, devlet ile birey arasında yer alan, bireylerin çıkarını savunan, bireyler adına devlet üzerinde baskı kuran, onlara kimlik ve aidiyet kazandıran örgütlü topluluklara işaret etmektedir (Diamond, 1994: 7-10). Bu kuruluşların yaygın olarak kabul gören özelliği, hükümet dışı olmaları, şiddet içermemeleri, gönüllü birlikteliğe dayanmaları ve demokratik bir iç yapılanmaya sahip olmalarıdır (Walzer, 1991: Englehart, 2011: 342-45). Bu özellikleri taşıyan şiddet dışı her tür örgüt, genel olarak sivil toplum örgütleri olarak kabul edilir.

Dünyadaki değişik örneklerine baktığımız zaman, sivil toplum söz konusu olduğunda ideal ile gerçeğin her zaman örtüşmeyebileceğini söyleyebiliriz (Fioramonti, 2007: 37-38). Bazı sivil toplum örgütleri, çizilen ideal şablona uymamakla birlikte meslek odaları örneğinde olduğu gibi sivil toplumun işlevlerini yerine getirebilirler (Çaha, 2011: 216). Buradan hareketle,

üç noktaya dikkat çekmekte yarar vardır. İlki, sivil toplum örgütlerinin her zaman demokratik şekilde işleyen bir iç mekanizmaya sahip olup olmamasıdır. İkincisi, sivil toplum örgütlerinin hükümetle ilişkileridir. Üçüncüsü ise, sivil toplum örgütlerinin politik karakter taşıyıp taşımadığı meselesidir. Geleneksel yapıların varlığını sürdürdüğü ve siyasetin insan yaşamının her alanını kuşattığı günümüz dünyasında, sivil toplum örgütlerinin bu üç noktada ideal formatta olduğunu söylemek güçtür.

Günümüz dünyasında sivil toplum adına herhangi bir siyasi amaç gütmeyen “kanarya sevenler derneği” gibi apolitik örgütler söz konusu olduğu gibi, iktidara kadar uzanan siyasi parti gibi politik örgütler de söz konusudur. Yine yerel düzeyde gelişmiş ve tali konular üzerinde yoğunlaşan küçük çaplı örgütlerin yanı sıra, küresel düzeyde örgütlenen Green Peace gibi ulus-ötesi örgütler de sivil toplum adına faaliyet gösterebilmektedir. Sivil toplum örgütlerinin çok yönlü ve katmanlı özelliklerinden hareketle, sivil toplumla siyaset arasındaki ilişki konusunda iki genel yaklaşımın geliştiğini söyleyebiliriz. Birincisi, sivil toplumu siyaset dışı ulusal veya ulus ötesi aktörlerle sınırlı tutan yaklaşımlardır (White, 1994, 375-90, Keane, 2003: 166-74, Fulcher, 2000: 522-43). Bu anlayışa göre sivil toplum kuruluşları, herhangi bir siyasi partiyle bağlantılı değildirler ya da politik bir pozisyon peşinde koşmazlar (Arato, Cohen, 1992: 18-25). Sivil topluma yüklenen bu anlayış, aralarında ilişki ve işbirliği olsa da partilerle sivil toplum örgütleri arasında bir mesafe koyar. İkinci anlayışı savunanlar ise sivil toplumun partiler dâhil tüm örgütlü yapıları kapsadığı düşüncesi etrafında birleşirler (Linz, Stephan, 1996: 13-15). Siyasal partiler, toplumsal düzeyde en fazla sayıda insanı harekete geçiren en yaygın kuruluşlardır. Her siyasi parti, neticede bir program veya ideoloji üzerinden iktidara uzanmak ister. Ancak, partilerin rızaya dayalı gönüllü birlikteliklere dayandığını unutmamak gerekir. Partiler, toplumsal talepleri ve beklentileri toplumun en ücra köşesinden derleyerek siyasal iktidarın merkezine taşırlar. Her türlü örgütün belli bir menfaat (maddi veya manevi) etrafında bir araya gelen insanlardan oluştuğu gerçeğini dikkate aldığımızda, partilerin siyasi çıkar üzerinden oluşan kuruluşlar olmaları onları sivil toplum örgütü niteliğini ortadan kaldırmaz. Siyasal partiler öte yandan Doğu Avrupa ülkeleri örneğinde görüldüğü gibi, demokrasinin gelişmesinde ve kurumlaşmasında kilit rol oynarlar (Diamond, 1999: 218-60, Ozymy, Lee, 2007: 37-40). Siyasal partilerin olmadığı bir toplumda ne demokrasiden ne de sivil toplumdan söz edilebilir.

Otoriter sistemlerin demokrasiye geçişi de büyük oranda siyasi partiler üzerinden gerçekleşmiştir. Genel olarak otoriter rejimlerde sivil toplum zayıftır. Çünkü otoriter rejimlerde devlet, toplumu rahatça kontrol etmek ve baskılamak için örgütlü yapıları ve ara kademeleri tasfiye eder. Bu durumda siyasi partiler, hem sivil toplumun unsurlarını üstlenirler hem de otoriter rejimlerin demokrasiye dönüşümünde lokomotif güç işlevi görürler. Bunun en başarılı örneğini Türkiye’de görüyoruz. Tek parti rejimi tarafından yer altına gönderilen sivil toplumun yerini, 1945’ten itibaren siyasi partiler almış ve Türkiye siyasi partiler üzerinden demokratik bir sisteme geçiş yapmıştır. Siyasi partiler, 1950’den sonra demokrasiye geçişi sağladığı gibi sivil toplumun yeşerip gelişmesinin de yolunu açmıştır.

Siyasi partileri, “sistem-içi” ve “sistem-karşıtı” şeklinde iki ana eksende toplamak mümkündür. Sistem-içi partiler, sistemin değerleri üzerinde konsensüse varmış olup sistem yanlısı diğer partilerle aralarındaki fark, partilerin program ve projelerinde, liderlerin yönetme tarzında ve üyelerin çıkarlarında kendini gösterir. Oysa sistem dışı partiler değerleriyle, dünya görüşüyle ve zihniyet kalıplarıyla sistem-içi partilerden ayrışır. Bu bakımdan sivil toplumun gelişme kulvarını, daha çok sistem dışı partiler oluşturur. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi de, 1969 yılında siyaset sahnesine çıkan Milli Görüş hareketidir. Milli Görüş hareketi, söylemiyle, duruşuyla, zihniyet kalıplarıyla, dünya görüşüyle, yaygınlaştırmaya çalıştığı değerlerle ve takipçilerin yaşam biçimiyle sisteme köklü eleştiriler getirmiş; sistemin ana kurgusunu değiştirmeye talip olmuş ve bunu kısmen başarmıştır. Bu yönüyle de sivil toplumun Türkiye’deki ana kulvarlarından birini inşa ettiği ileri sürülebilir.

Milli Görüş Hareketi ve Sivil Toplum

Mustafa Kemal’in liderliğinde, birçoğu ordu içerisinde yetişmiş, Osmanlı yenileşme süreçlerinin zihinsel tesiri altında kalan erken Cumhuriyet elitleri ile onların yönetimindeki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), ordu, sivil bürokrasi ve sınırlı sayıdaki aydın etrafında var olan Kemalist ideoloji, laiklik, milliyetçilik ve siyasi devletçilik sarkacında toplumu dönüştürmeye çalıştı (Baykal, 2019: 17-29). Otorite dozu yüksek siyasi yapı karşısında köylülüğün hüküm sürdüğü, sınırlı seyyaliyet içerisindeki toplumsal yapı için geleneksel değerlerin muhafazası ancak dip dalga olarak, Şerif Mar-din’in ifadesiyle halk İslam’ı düzeyinde, politik değerlerden arındırılmış bir şekilde varlığını sürdürülebilmiştir (2005: 149-154). Kemalist rejimin yeterli düzeyde damıtılmamış, incelikten uzak, kök salamayacak kadar yüzeysel sembolizmi hesaba katıldığında köylerde “sıkıştırılan” geniş kitleler,

geri dönten çok partili düzende, Kemalist sistemden neşet eden fakat resmi ideolojinin buyurganlığını taşımayan siyasi elitlerin kurduğu yeni kurumsal yapının destekleyicisi olacaklardır. Kemalist elitlerin aksine Adnan Menderes önderliğindeki Demokrat Parti (DP), toplumla gerçek bir ilişki kurarak geniş kitlelerin rızasını almayı başarmıştır. DP'nin toplumla kurduğu rabıtaya rağmen, siyasi düzeyde cari rejim ile olan tarihsel kökleri hesaba katıldığında CHP karşısında var olan merkez sağ bloğun, resmi ideolojinin bir varyantı olduğu ifade edilebilir. DP ve devamındaki Adalet Partisi (AP), Kemalizm'in militan kimliği karşısında geleneksel fikirlerin yuvalandığı siyasi oluşumlar olmakla beraber, İslâmi kimliğin doğrudan siyasi bir referans ile politik mecraya çıktığı ilk kitlesel oluşum, Milli Görüş hareketidir (Yavuz, 2005: 281). Milli Görüş hareketinin kurucu ismi, lideri, hareketin kurumsal önderi, ana akım İslamcı siyasetin Türkiye'deki öncü ve aşkın ismi, mühendis kökenli Necmettin Erbakan'dır. "Erbakancılık" olarak da anılan Milli Görüş hareketi (Baykal ve Çaha, 2017a: 16), AP iktidarı döneminde Erbakan'ın Türkiye Odalar Birliği'ne başkan seçilmesine rağmen iktidar ve yargı mekanizmalarının işbirliğinde görevden el çektilmesi ile kendisine müstakil bir alan açmayı denedi ve bunda büyük oranda başarılı oldu. Erbakan, 1969 seçimlerinde önce bağımsız olarak daha sonra da Milli Nizam Partisi (MNP) ile kurumsal anlamda parlamenter siyasete katıldı (Baykal ve Çaha, 2017b: 791-793). 1971 yılında MNP'nin kapatılması ile hareket, siyasi varoluşuna Milli Selamet Partisi (MSP) ile devam ettirdi ve 12 Eylül'e kadar politik hayatın içerisinde yer aldı. 12 Eylül döneminde tüm partilerle birlikte kapatılan MSP, yerini çok partili hayata geri dönülmesi ile Refah Partisi'ne (RP) bıraktı. RP, kapatılacağı 1998 yılına kadar Türk siyasetinin en etkili partilerinden birisi oldu. Adil Düzen söylemi üzerinden RP'nin klasik Milli Görüş çizgisini aşma deneyimi, sistem nezdinde tedirginlik oluşturdu. RP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması ile hareket eş anlolu olarak açılan Fazilet Partisi (FP) ile yoluna devam etti; ne var ki, hareketin ana akım ideolojik rengi büyük oranda sönmüldü. FP'nin kaderi de kendisinden önceki Milli Görüş hareketi partilerine benzemektedir; 2001 yılında parti, "laikliğe aykırı olmak" gerekçesi ile Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı.

Parti kapatmalarının önemli bir neticesi, var olan liderlerin yasaklar üzerinden siyaset dışına itilmesi ile hareketin doğal şartları içerisinde yukarıya çıkması mümkün olmayan insan kaynağının kendisine alan bulması ve parti içi iktidar mücadelesini tetiklemesidir. Kamuoyuna "gelenekçiler-yenilikçiler" olarak yansıyan parti içi mücadele, FP'nin kapatılması sonrası Milli Görüş hareketini Saadet Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) olarak

ikiye böldü. AK Parti'nin, "muhafazakâr demokrat" söylemi üzerinden İslamcı siyaset ile arasına mesafe koyma ve sistem nezdinde meşruiyet arama çabası görece başarılı oldu. RP'nin yükselişinde rol oynayan yenilikçi kanat, kendi partileri üzerinden kitleselleşmeyi bir adım daha ileriye taşıdı. Saadet Partisi ise liderlerinin yargısal aktivizm üzerinden sistemin dışına itilmesi sebebiyle toplumsal gücünü büyük oranda yitirdi ve iktidar mekanizmalarının dışında kaldı. Yarım asırlık siyasi ömründe Milli Görüş kimliğini bizatihi taşıyan siyasi partilerin geçmişe kıyasla yönetim mekanizmasının kenarında kalması, toplumsal desteğini yitirmesi, görünüş itibariyle "hareketin" zayıfladığına işaret etmekle beraber bir "geleneğe" olarak Milli Görüş, ürettiği siyasi partiler ve insan kaynağı itibariyle Türk siyasetini belirleyen ana damarlardan birisi olmaya devam etmektedir (Baykal, 2017b: 124).

Milli Görüş hareketinin ilk kırılması, seksen öncesi siyasetin anahtar partisi olan MSP'nin kapatılması ve devamında hareketin RP'nin ürettiği söylem değişikliği ve yeni aktörler üzerinden kitleselleşmesinde görülür. MSP'nin ara rejim tarafından kapatılması ile hareket, yoluna bir zorunluluk olarak "düşük profilli" yöneticiler ve genç aktörler üzerinden mücadelesine devam etmek zorunda kalacaktır (Çakır, 1994: 24). Özellikle siyasi yasakların sürdüğü dönemde partinin temel paradigmasını ortaya koyan, karar alıcı, sınırlı sayıda ki "söylem-yoğun" aktörlerin gerilemesine koşut olarak profesyonel siyasetçi sıfatını taşımayan ya da resmi düzeyde parti örgütü içerisinde yer almayan, tabanda ya da çeperin kenarında gönüllülük çerçevesinde, şahsi gayenin ötesinde hareket eden, "emek-yoğun" aktörlerin ön plana çıktığı gözlenmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında Milli Görüş hareketinde karar mekanizmalarının dışında kalan, doğrudan ya da dolaylı olarak hareket adına çalışan kadınlar, gençler ve yurt dışı mensupları ile hareket ile ilişkili dini gruplar, sınıfsal yapılar ve entelektüel oluşumlar ele alınacaktır.

Milli Görüş Hareketinde Kadın Aktörler

Cumhuriyetin kuruluş sürecinde kadınlar, Türk siyasetinde sistemi sorgulayan, ondan pozisyon devşiren değil ancak düzeni tahkim ettiği sürece mevcudiyetini korumasına izin verilen politik kişilerdir (Baykal, 2017b: 151). Politik içeriği rejim tarafından boşaltılan ancak diğer ideolojik kümelemeler içerisinde kendisine alan devşiren kadın kimliği, uzunca süre sessizliğini koruduktan sonra 12 Eylül askeri rejiminin büyük boylu ideolojileri bastırması neticesinde siyasal alanda oluşan boşluktan istifade ederek farklı suretlerde yeniden siyaset arenasına çıkacaktır (Tekeli, 1989: 37).

Milli Görüş hareketinde kadınların görünür kılınmasının gerisinde, esas olarak Kemalist ideolojinin uyguladığı modernleşme projesi yer almaktadır. Müslüman kimliğini siyasi alan için doğrudan referans yapan Milli Görüş hareketi ile kamusal alanı Batılı değerler etrafında biçimlendirmeye çalışan resmi ideoloji arasında cepheden bir mücadele vardır. Cari rejimin bir yanda İslâmi kimliği bastıran tavizsiz tutumu, diğer yanda sahip olduğu erkek egemen söylemi, Müslüman kadın kimliğini kamusal ve politik alanın dışına itmiştir. Bu bağlamda, Türkiye’de İslâmi siyasetin parlamenter düzlemdeki temsilcisi olan Milli Görüş hareketi de kadın kimliği üzerinde var olan tartışmaların odak noktası haline gelecektir.

1980’lerin sonuna kadar Milli Görüş hareketi çizgisinde ortaya çıkan partiler, fiili anlamda kadın kollarına sahip değillerdi. Hareket ile kadınlar arasındaki ilişki eşler, babalar ya da erkek kardeşler aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu durumun gerisinde Milli Görüş hareketinin sahip olduğu erkek egemen söylem kadar, Kemalist rejimin yukarıda açıklanan çifte politikasının etkisi büyüktür. 1980 öncesinde Milli Görüş hareketine mensup kadınların siyasi konulardaki ilk deneyimi, hareketin lideri Erbakan ile eşi Nermin Erbakan’ın verdiği ve binlerce kadının dinlediği konferanslardır (Aktaş, 2018: 63). Necmettin Erbakan’ın 1967 yılında verdiği “Doğu’da Batı’da ve İslâm’da Kadın” adlı konferansın “Türk Ev Kadınları Derneği” tarafından düzenlenmiş olması dikkat çekicidir. Hitap edilen kitle, siyasal alana talip olan, temsil ilişkileri içerisinde yer alan değil, kamusal alanın gerisinde, çoğunlukla anne ya da ev hanımı kimliğine sahip dindar kadınlardır. Bu dönem için Milli Görüş hareketine mensup kadınların kamusal alana çıkma ya da siyasal alana dâhil olma noktasında bir taleplerinin olmadığı, aksine erkek egemen düşüncenin hareket içerisinde yaygın olduğu ifade edilebilir.

Kemalist kadın projesine, yerlilik kavramı üzerinden karşı çıkan, Osmanlı güzellemesi yapan muhafazakâr kadın haricinde 1970’li yılların başından itibaren İslamcı yazarlar aracılığıyla yürütülen, annelik ve zevceliğin yanında örtünme çağrısında bulunan popüler bir İslamcı kadın hareketi ortaya çıktı (Bora, 2017: 801). Roman, konferans, gazete yazıları ve dini cemaatler aracılığıyla neşredilen aile ve kadın dergilerinin verdiği destek üzerinden yürüyen İslamcı kadın hareketinin temel katalizatörü, yükselen başörtüsü yaşıydı. Milli Görüş hareketi içerisinde alan bulan kadınlar da büyük oranda yukarıda bahsedilen İslamcı kadın hareketinin tesirinde, onun açtığı kulvar içerisinde gelişmiştir (Eraslan, 2000: 211-212).

12 Eylül müdahalesi sonrasında ara rejim tarafından tesis edilen siyasi yapının en dikkat çekici yanı, iktidar ilişkilerine kaynaklık edecek alanların daraltılmış olmasıydı. 1995 yılında yapılan anayasa değişikliğine kadar siyasi partilerin kadın ve gençlik örgütü kurmalarının yasaklanması, de-politizasyonun önemli örneklerinden birisidir. Milli Görüş hareketi, diğer partilerin duraksama yaşadığı bir dönemde, kadın örgütlenmesine “Hanım Komisyonu” ismini vererek rakipleri karşısında bir adım öne geçmesinin yanında de-politizasyonu aşma, toplumsal güçleri seferber etme noktasında maharetini ortaya koymuştur. Diğer taraftan komisyona verilen ismin “hanım” olması, hareketin kadın algısındaki geleneksel rolü anlamak adına önemli bir ipucu vermektedir (Arat, 1999: 291). Parti programında politik bir aktör olarak kadından bahsedilmeyip aile üzerinden konuya odaklanılmış olması, altı çizilmesi gereken bir diğer husustur. RP, kuruluş döneminde kadınların siyasetteki konumu açısından Milli Görüş çizgisinin ana istikametinde bir tutum ortaya koyarken, 1987 seçimlerinden sonra kadınların siyasette yer almaları gerektiği görüşü parti içerisinde dillendirilmeye başlandı. Söylem-yoğun aktörlerin isteksizliğine rağmen 1989 yılından itibaren, partiye mensup kişilerin eşleri, kız kardeşleri ve yakın çevreleri Hanım Komisyonu’nun kurulması amacıyla eğitime tabi tutulacaktır. *İstanbul İl Teşkilatı 1990 Yılı Çalışma Programı’nda* “hanımlara” yönelik çalışmaların yetersizliğinden bahsedilmekte ve konuyla ilgili acilen organizasyon yapılması gerektiği ifade edilmektedir. (Refah Partisi, 1990: 6). Genel Merkez’in mesafeli tutumuna rağmen kadınların siyasette seferber edilmesi fikri Genel Başkan Yardımcısı Bahri Zengin’e¹, tatbikatı ise dönemin İstanbul İl Başkanı Recep Tayyip Erdoğan’a aittir.

Kadın üyelerin partiye kaydedilmesi, 1983 yılında başlamakla birlikte, sahadaki görünürlükleri büyük oranda 1989-1990 çalışma dönemine denk gelmekteydi. İl, ilçe, mahalle ve sokak (sandık) şeklinde yapılan kadın teşkilatlanması, başlangıç itibarıyla İstanbul, devamında Ankara olmak üzere toplam dokuz ilde örgütlendi. İl düzeyinde otuz, ilçelerde on dört, mahallelerde yedi, sokaklarda beşer kişilik ekipler olmak üzere toplamda binleri aşan yerel yapılanmalar tesis edildi. Raporlama, denetim ve müzakere mahiyetinde aylık ilçe, il ve genel merkez kadın divanları mutad olarak gerçekleştirilmiştir. Toplantılar modern siyasetin gerekleri olan rekabet ve denetim duygusu kadar geleneksel topluma ait tanışma, ünsiyet, uhuvvet ve tesanüt

1 Genel merkez adına hareket eden bir isim olarak Bahri Zengin’in ayrıksı konumunun altı çizilmelidir. Buna karşın Zengin hiçbir zaman genel merkezi, söylem-yoğun aktörleri sert bir biçimde dönüştürme kapasitesine sahip olamamıştır.

değerlerinin gelişmesine de yardımcı olmaktadır (Eraslan, 2000: 215). Bu toplantıların önemli işlevlerinden birisi de güncel konular ve mevzuat hakkında parti üyesi kadınların eğitilmesiydi.

İstanbul Hanımlar Komisyonu Başkanı Sibel Eraslan'ın verdiği bilgiye göre, İstanbul örgütü partinin 1998 yılında kapatılmasından önce ildeki 31 ilçenin tamamında örgütlenmesini tamamlamıştır. 377.889 kadın üyesi olan il örgütü düzenlediği eğitim semineri, konferans, salon toplantısı, ev sohbeti, nikâh ziyareti, taziye, doğum, hasta ziyareti, kermes ve diğer sosyal faaliyetleri vasıtasıyla bir milyonu aşkın kadına ulaşmıştır (Eraslan, 2000: 218).

Siyasi parti çatısındaki formel ilişkilere rağmen, kadın üyelerin politik temsil beklentileri bir hayli azdır. “Allah rızasını” merkeze alan Milli Görüşçü kadınlar için, partiye hizmet edilmesi son tahlilde dine hizmet etmektir ve bu onlar için başlı başına önemlidir. Mevcut şartlar içerisinde elde edilmiş kazançlar politik anlamda yeterlidir. Talepler, hoşnutsuzluklar ya da parti içi muhalefet “şimdilik” tehir edilebilir düzeydedir. Partilerini iktidara taşıyan kadınların kazançları iktidar ve dini değerler ile sınırlı değildir. Siyasi çalışmalara katılmadan önce herhangi bir şekilde kamusal alanda bulunmayan, evi ve çocukları ile sınırlı bir hayat süren, eşleri üzerinden toplumsal statü kazanan dindar kadınlar, iktidar ilişkilerinin bir parçası olmaya başladıkça özgüven edinimi, statü kazanımı, aile içi şiddetin sonlanması gibi birçok kazanç elde edeceklerdi. Sibel Eraslan'ın ifadesiyle (2000: 219), “Allahtan, babadan ve kocadan onay almayı başarabilen nadir/ ya da tek kadın hareketi olarak, kadınlara önemli bir özgürlük ve hareket sahası açılmıştır.” İslamcı kadın hareketinin yükselmesine bağlı olarak seküler kamuoyunda “İslamcı feminist” şeklinde bir betimleme yapılmasına (Nokta, 1987: 46-57) ve İslamcı hareket içerisinde sınırlı sayıda erkek ege-men düzen eleştirisi dile getirilmesine karşın Milli Görüş içerisinde bu tip eleştirilerin olduğunu ya da “feminist” tanımlamasının kullanıldığını söylemek bir hayli zordur (Gülnaz, 1996: 49-52).

Kuruluş açısından görece muhafazakâr bir tutum takınarak kadınların siyasete girmesine mesafeli yaklaşan “söylem-yoğun” aktörler, kadınların harekete kattıkları dinamizm karşısında tavır değiştirerek açık destek verme eğilimi gösterdiler ve kadınların yaptıkları tüm toplantılara katıldılar. Kadın hareketinin önemli iştirakçisi ve bir zamandan sonra sahiplenicisi, parti içerisinde merkezi temsil eden aktörlerin kamuoyunca tanınmış eşleri, kızları ve gelinleri olacaktır (Baykal, 2017b: 121). Fakat RP Hanım Komisyonu'nun temel aktörü, taşıyıcısı, “hatibeler” olarak ifade edilen parti propagandasını

yapan, parti içi yarışmalarda başarılı olan, ideolojik eğitimden geçmiş, parti-nin değerlerini çevresindeki kadınlara aktaran, üye sayısını arttıran ve parti hakkında kamuoyunda oluşan yanlış imajı temizlemeye çalışan “emek-yoğun” kadın aktörlerdi. Parti “hatibelerinin” en önemli insan kaynağı, başörtüsü sorunu nedeniyle eğitimlerini tamamlayamayan ya da mezun oldukları halde çalışma hayatına katılamayan eğitimli kadınlardı.

28 Şubat sürecinin İslami harekete karşı gösterdiği tavizsiz tutum ve baskılama, Milli Görüş hareketinin İslami dozajını sönmümlendirdi ve hareket büyük oranda “merkez sağ” görünümüne büründü. FP Genel Başkanı Recai Kutan’ın yeni partinin amacını, “adil düzeni kurmak değil, Türkiye’de demokrasinin, insan haklarının ve siyasal özgürlüklerin geliştirilmesi” olduğunu ifade etmesi (Gülalp, 2003: 84) yeni konum hakkında açık bir resim ortaya koymaktadı. FP milletvekili Merve Kavakçı’nın 1999 milletvekili genel seçimlerinden sonra başörtüsü ile meclise gelmesinin ardından patlak veren siyasal krizde hareketin konuyu bir “insan hakları” olarak okuması ve Nazlı Ilıcak ile Oya Akgönenç gibi sağ siyasetin içerisinden gelen isimlerin FP milletvekili olarak aday gösterilmesi Milli Görüş hareketinde kadın siyasetinin bu dönemde durulduğunu, sistem karşısında ideolojik mücadele yerine meşruiyet arayışına girildiğini göstermektedir. Parti, başörtüsü konusunu gündem yapma ve seçim kampanyasına taşıma noktasında da oldukça tutuk davranmıştır. Dikkat çekici bir şekilde, 1999 milletvekili seçiminde FP’nin aday gösterdiği başörtülü kadınların büyük çoğunluğu alt sıradaydı ve bu isimler milletvekilli olamadılar. Tek istisnası, İslamcı kadın hareketi içerisinden gelmeyen, babası ile Erbakan’ın yakın dostluğu sayesinde listeye ön sıralarda girmeyi başaran, aldığı eğitim itibarıyla ayrıksı duran Merve Kavakçı’ydı (Groc, 2002: 127).

FP’nin kısa süreli siyasal deneyimi, RP’den gelen “emek-yoğun” kadın aktörlerin arka planda kaldığı, başörtüsü sorununun klasik Milli Görüş çizgisinde değil, insan hakları temelinde demokratik bir talep olarak tasavvur edildiği ve siyasetin vitrin isimler üzerinden yürütüldüğü bir dönem olacaktır. FP’nin kapatılması ile birlikte onun yerine ve hareketin devamı olma iddiası ile kurulan Saadet Partisi, görece klasik Milli Görüş çizgisine dönmekle beraber toplumsal desteğini ve RP döneminde üretilen “emek-yoğun” aktörlerin önemli bir kesimini AK Parti’ye kaptırması ile bir önceki deneyime göre daha küçük fakat muayyen parti ve kadın yapılanması olarak yoluna devam etmektedir. Yeni bir söylemle siyaset sahnesinde boy gösteren AK

Parti ise, büyük oranda Millî Görüş hareketi içinde mücadele eden kadınları kendi bünyesine katarak iktidara yürümüştür.

Millî Görüş Hareketinin Gençlik Örgütleri

Millî Görüş hareketinin en önemli sivil kanatlarından birisi, kuruluşu, partileri kadar geriye giden fakat parti ile kurdukları gevşek ilişki nedeniyle özerk bir siyaset takip etmeyi başarabilen gençlik yapılanmalarıdır. Millî Görüş partileri, kâğıt üzerinde gençlik kollarına sahip olsalar da fiilen bu işlev, parti ile dirsek temasında olan yarı-resmî örgütler üzerinden sağlanmıştır. Gençlik örgütleri arasında ön plana çıkan iki yapılanma, Akıncılar Derneği ve Millî Gençlik Vakfı'dır (MGV). Her iki örgüt de büyük oranda ideoloji ve insan kaynağı açısından İslamcılık lehine dönüşüm yaşamış olan Millî Türk Talebe Birliği'ne (MTTB) yaslanmaktadır. MSP döneminde Akıncılar ve MGV eş anlı olarak faaliyet göstermekle birlikte, Soğuk Savaş döneminin ürettiği ideolojik ve para-militer yapılanma içerisinde, Akıncıların 1970'lerde MGV'ye göre daha fazla kamusal bir nitelik kazandığı söylenebilir.

MTTB, kurulduğu 1916 yılından itibaren farklı, görece birbiri ile çatışan ideolojik söylemlere hâkim olduktan sonra 1965 yılından itibaren büyük oranda muhafazakâr bir perspektife kayarak Türk sağının ana akım ideolojik "ocaklarından" birisi haline geldi (Okutan, 2004:167). MTTB'ye hâkim olan temel söylem, yapının bir öğrenci cemiyeti olduğu, toplumsal alanda cereyan eden ideolojik ayrışmaların tarafı olmaması gerektiğiydi. Siyasal arenada aynı dönemde vuku bulan milliyetçi ve İslamcı billurlaşmasının MTTB'ye yansımaları neticesinde örgüt, 1969 yılında yapılan kongrede dindar, İslamcı ideolojiye sahip kişilerin hâkimiyeti altına girdi (Şentürk, 2011: 420). MTTB, bu bağlamda MSP ile arasına mesafe koyarken daha çok kültürel faaliyetlere doğru kaymayı tercih etti (Zengin, 2021:274). MTTB'nin siyasete mesafeli tutumu ve örgüt içerisinde var olan gruplaşma yeni bir arayış olarak 1976 yılında Akıncılar Derneği'ni doğurdu. Akıncılar Derneği, yarı-resmî olarak MSP'nin kontrolünde bir örgüt olarak çalışmalarını sürdürdü ve İslamcı gençlik için bir çekim merkezi haline geldi. Fakat Akıncılar, doğrudan partinin kontrolünü kabul etmedi; dernek mensubu gençler için "dava", partiler üstü bir mahiyet taşımaktaydı (Zengin, 2021:280). Akıncıların sahip olduğu "mücadeleci", zaman zaman şiddete varan tutum da MSP'nin örgüte mesafe koymasına neden olmuştur.

29 Mayıs 1975 tarihinde kurulan MGV, Akıncılar Derneği'nin kıyısında görece pasif bir konumda kaldı ve bu tutumunu 1980 yılına kadar sürdürdü.

12 Eylül yönetiminin birçok örgüt gibi Akıncıları da yasaklamasının ardından yeniden yapılanmaya giren MGV, ilk dönemin aksine, parti nezdinde sahip olduğu tekelsel konumun etkisiyle ara rejim tarafından inşa edilen de-politizasyonun kırılmasında önemli bir işlev gördü. MGV'nin 17 yıl başkanlığını yapan Nevzat Laleli, örgütün kuruluş amacını milli ve manevi değerlere sahip çıkmak olarak özetlemektedir. Laleli, MGV'nin kuruluş tarihinin 29 Mayıs olarak seçilmesinin gerisinde, İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet'in gençliğe bir rol model olarak sunulmasının yer aldığını ifade etmektedir. Diğer bir rol model ise, İstanbul'u iki kez fethetmeye gelen Eyüb-el Ensari'dir (Baykal, 2017b: 169-170). Tarihi ve dini göndermelerin varlığının örnek olarak gösterilmesi, partinin kurucuları arasında padişahları sayan Milli Görüş hareketinin ana akım söylemi ile uyumludur. MGV'li gençler üzerinde etkili olan yakın dönem kişilere ve düşünürlere baktığımızda Necip Fazıl Kısakürek, Arif Nihat Asya, Sezai Karakoç ile Abdurrahim Karakoç ilk sırada yer alır. Yerli düşünürlerin yanı sıra Hasan El Benna, Seyyid Kutup, Mevdudi ve Said Havva gibi çeviri yoluyla intikal eden İslamcı düşünürlerin de önemli tesiri vardır (Baykal, 2017b: 169-170).

1990 sonrası Milli Görüş hareketinin güç kazanmasına bağlı olarak MGV, 1997 yılı itibarıyla 78 il, 900 ilçe ve 1878 beldede şube açarak teşkilatını güçlendirmiştir. Vakfın içerisinde hiyerarşik bir yapılanma bulunmakla beraber, örgüt, faaliyetlerini RP il ve ilçe teşkilatlarının direktifleri doğrultusunda gerçekleştirmektedir.

Milli Görüş hareketine mensup gençlerin temel ideolojik motivasyonlarına baktığımızda, İmam-hatip liselerinin orta kısımlarının kapatılması ve 8 yıllık zorunlu eğitime tabi tutulma, İmam-hatip mezunlarının üniversiteye girişlerde katsayı mağduriyeti yaşaması ve üniversitelerde başörtülü öğrencilerin eğitim hakkından yararlanamaması gibi faktörler üst sıralarda yer almaktadır. Burada altı çizilmesi gereken husus, Milli Görüş hareketine mensup gençler için mevcut düzenin, İran İslam Devrimi'nin etkisinde kalarak ülkeyi *darü'l harp* gören İslamcı grupların aksine, yayın ve tebliğ faaliyetleri ile sivil toplum organizasyonları üzerinden dönüştürülmesi gerektiğine olan inanç ön plandadır (Nokta, 1993: 18).

MGV üst yönetimleri, Milli Görüş siyasetinin ana akım işleyişine uygun olarak erkek egemen bir görüntü vermekle beraber tabanda ciddi bir kadın mensup bulunmaktadır. Bu kadınlar, uzun zaman başörtüsü yasağı üzerinden faaliyet yürütmüştür. Başörtü yasağını aşamayan Milli Görüşçü genç kadınlar, hareketin kendilerine sağladığı fonlar üzerinden önce vakıf

üniversitelerinde eğitimlerine devam ettiler; vakıf imkânın kamu otoritesi tarafından sınırlandırılması ile alternatif olarak yurt dışında eğitimine yöneldiler. Önemli bir kısmı da yukarıda belirttiğimiz üzere, Milli Görüş çizgisindeki partilere dâhil oldu ve hareketin başarısında önemli rol oynadı.

MGV, 28 Şubat süreci içerisinde tatbik edilen politikaların bir neticesi olarak Ankara 25. Asliye Hukuk Mahkemesi'nin kararı ve Yargıtay 18. Hukuk Dairesi'nin onaması ile 2004 yılında kapatıldı ve tüm mal varlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredildi. MGV'nin kapatılması ile birlikte örgüt yerini Anadolu Gençlik Derneği'ne (AGD) bıraktı. Ülke sathında örgütlenen AGD, farklı komisyonlar kurmak suretiyle yaygın bir teşkilatlanma gerçekleştirerek faaliyetlerini Milli Görüş hareketine bağlı olarak sürdürmektedir.

Milli Görüş Hareketinin Yurt Dışı Yapılanması

Yaşanan göçlere bağlı olarak yurt dışına giden ve emek arz eden Türk vatandaşlarının önemli bir kısmı ilerleyen dönemde Milli Görüş hareketinin temsilcisi haline gelmişlerdir (Özkan, 2012:468-469). 1960 sonrasında başta Almanya olmak üzere, Avrupa'da alt gelir gruplarına ait işlerde çalışmaya başlayan Müslüman Türkler, süreç içerisinde ekonomik entegrasyon, vatandaşlık edinimi, kamu hizmetine girme ve bunlara bağlı statü kazanımı sayesinde buldukları coğrafyaların dikkat çekici bir unsuru oldular. Çalıştıkları ülke vatandaşları ile yapılan evlilikler ve bu evlilikten doğan çocuklar üzerinden yabancı dil öğrenimi, kültürler arası uyumu sağlamakla beraber aksi istikamette gelişen ırkçı yaklaşım, dışlama, kültürel çatışma ve İslamofobi gibi sorunlar göçmen Türklerin tesanütünü arttıran hususlar olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin yurt dışındaki vatandaşlarına karşı gösterdiği geç ve eksik "ilgi", mevcut ülkelerde bulunan Müslüman kimliklerin farklı toplumsal ve siyasal kümeler etrafında toplanmasını zorunlu kılmaktaydı. Göç eden Müslüman Türk kimliğini, yurt dışında bir "diaspora" dayanışmasında organize edecek en dikkat çekici yapı bu bağlamda Milli Görüş hareketiydi. Burada altı çizilmesi gereken husus, göçün getirdiği dayanışma duygusunun, Müslüman kimliğin ve Anadolu coğrafyasının ürettiği kültürel tesanütün Milli Görüş hareketinin ötesinde olduğudur; parti ve hareket, tüm bunları bir araya getiren organizasyonun sadece adıdır.

Milli Görüş hareketinin yurt dışı yapılanmasının özü, 1969 yılında kurulan ve mahkeme kararıyla "Almanya'nın her yerinde şube açabilir" yetkisi verilen "Almanya Türk Birliği'dir" (ATB). İlk iki yılını görece sessiz geçiren dernek, 1971 yılından itibaren Milli Görüş hareketinin Türkiye'de

güçlenmesinin etkisiyle faaliyetlerini hızlandırdı. Başkanlığını Ahmet Rüştü Banaz'ın yürüttüğü birlik, amblemini, hilal içinden çıkan minare olarak belirledi. Yurt dışına gönderilen işçilerin maddi olarak belirli bir refah düzeyine erişmelerine rağmen milli ve manevi değerlerini muhafaza etme ve yaşatma noktasında yaşadıkları sıkıntı, işçileri farklı örgütler etrafında toplanmaya sevk etti (Damar, 2013a:87). Müslüman göçmenler, ATB'nin yanında "İşçi Cemiyeti" ile "İslam İbadet Merkezleri Yaşatma ve Koruma Cemiyeti" çatısı altında teşkilatlandı. ATB, kendisine bağlı gençlik, üniversite ve kadınlar komisyonları kurmak suretiyle teşkilatlanmasını genişletti. 1976 yılında Akıncılar Derneği, Almanya'da yeni bir şube kurdu ve Milli Görüşçü gençleri uhdesine almak adına önemli çalışmalar yürüttü. MSP ile Akıncılar arasında Türkiye'de yaşanan "pürüzlü" ilişki, Akıncılar Derneği Almanya Teşkilatı'nın feshedilmesi ile sonuçlandı ve devamında Avrupa İslamcı Gençlik Teşkilatı (AİGT) adı altında yeni ve özerk bir yapı tesis edildi. Avrupa Milli Görüş Teşkilatı'nın 1980 öncesi dikkat çeken faaliyetlerinden birisi de ekonomik ve insan gücü bakımından etkili bir seviyeye gelen Müslüman Türk işçilerin, 1977 yılı milletvekili seçimlerinde ülkelerine dönerek MSP adına seçim kampanyası yürütmeleri idi.

Milli Görüş hareketinin toplumsal ve siyasal anlamda yurt dışında kat ettiği mesafe, 12 Eylül askeri rejimi nezdinde tedirginlik oluşturdu ve dönem Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç Avrupa'da teşkilatlanmak ve "kaptırılan" alanı geri almak adına görevlendirildi (Yükleyen ve Yurdakul, 2011:70-71). Diğer taraftan Avrupa Milli Görüş Teşkilatı içerisinde yaşanan ihtilaflar (Atacan, 1993:38-39), diğer dini cemaat ve tarikatların artan örgütlenmeleri, RP'nin kurulması sonrasında Milli Görüş Teşkilatı'nın yeniden yapılanmasını zorunlu kıldı. 1984 yılında Suriye asıllı Yusuf Zeynel Abidin'in yerine Erbakan'ın direktifi ile Osman Yumakoğulları görevi devraldı ve bu süreçte Almanya örgütünün merkezi haline geldi. Teşkilat, ismini Avrupa Milli Görüş Teşkilatı (AMGT) olarak değiştirdi; gençlik yapılanması ise Avrupa İslamcı Gençlik Teşkilatı'ndan Milli Görüş Gençlik Teşkilatı'na (MGGT) dönüştürüldü. Kadın kollarındaki boşluk ise ancak Türkiye'deki gelişmelere paralel olarak 1980'li yılların sonunda dolduruldu (Baykal, 2017b: 176).

Doksanlı yıllara gelindiğinde, kuruluş döneminin acemiliğini üzerinden atan Avrupa Milli Görüş teşkilatı, bir yanda toplumsal entegrasyonun arttırılması diğer yandan partinin kazandığı ivmenin sürdürülmesi adına yeni hamleler geliştirdi. Hareket, refah artışının bir yansıması olarak yoğun

şekilde mülk edinimi başlattı. Camiler sadece ibadet merkezi değil, toplum-sallaşmanın da yeni mekânları haline getirildi. Ticari ilişkileri geliştiren teşkilat mensupları, süreç içerisinde emek arz eden değil emek istihdam eden konuma ulaştı. Sınıfsal olarak çalışma hayatına işçi konumunda başlayan birçok göçmen Türk, 21. yüzyıla girildiğinde sermaye sınıfına dâhil oldu. AMGT'nin yaptığı en stratejik aksiyonlardan birisi de Türkiye'de Millî Görüş hareketinin destekçisi olarak yayına geçen Kanal 7 televizyonuna ait Yeni Dünya İletişim A.Ş.'nin hisselerini satın almasıdır (Damar, 2013b:76).

Soğuk savaş döneminin son bulup küreselleşme olgusunun yükseldiği bir dönemde, teşkilatın isminde yer alan “millî” kelimesinin ırkçı yaklaşımları çağrıştırdığı nedeniyle örgütün ismi, 1994 yılında İslam Toplumu Millî Görüş (IGMG) olarak değiştirildi ve teşkilatın var olan dini kimliği ön plana çıkartıldı. Hareket, seksen öncesinin politik dozu yüksek konferansları katılımı yüksek bilimsel kongrelere dönüştürdü. Düzenlenen bilimsel toplantılarda cevap aranan soru, Müslüman ve Türk kimliği ile Avrupa'da çalışan göçmenlerin “kim olduğuydu?”. Kısa süre sonra ülkesine dönme umuduyla yurt dışına çıkan ve emek arz eden göçmenler, aradan geçen süre zarfında kazandıkları statü, elde ettikleri refah, edindikleri ilişki ağı ve belirledikleri siyaset neticesinde Avrupa'nın “yerlisi” olma noktasında karar kıldılar.

Başkan Osman Yumakoğulları, 24 Aralık 1995 seçimlerinden önce RP milletvekili adayı olması nedeniyle yerini daha önce genel sekreterlik görevini yürüten Ali Yüksel'e bıraktı. Yumakoğulları zamanında AMGT gençlik kolları başkanlığı yapan Yavuz Çelik Karahan ise, Yüksel sonrası genel başkan koltuğuna oturdu. IGMG Başkanlığı görevini, 2011 yılından itibaren Kemal Ergün sürdürmektedir.

Millî Görüş hareketi, yurt dışı örgütlenmesi başta Almanya olmak üzere, üç ayrı kıtada (Avrupa, Kuzey Amerika ve Avusturalya), 34 ayrı ülkede teşkilatlanmış, özü itibariyle toplumsal ve ekonomik, sonuçları itibariyle küresel siyasi bir örgüt hüviyetine kavuşmuştur. Toplumsal ve ekonomik saiklerin, politik varoluşun önüne geçmesinin yanı sıra coğrafi uzaklık, Türkiye'deki hareket ile yurt dışı yapılanması arasındaki ilişkinin yoğunluğunun azalmasına sebep olmaktadır. Bu bağlamda Millî Görüş siyasetinin makro düzeyde yaşadığı tarihsel dönüşüm, görece gevşek ilişkilerin olduğu yurt dışı deneyiminde daha yoğun hissedilecek ve tarihsel birikim kolaylıkla AK Parti başta olmak üzere farklı siyasi deneyimlere kayacaktır.

Milli Görüş Hareketini Besleyen Dini Yapılar

Milli Görüş hareketinin anlaşılması adına odaklanılması gereken önemli toplumsal gruplardan birisi de Nakşibendi tarikatı ve bu yapı içerisinde alan bulan dini gruplardır. Nakşibendi tarikatı, Türkiye’de Osmanlı İmparatorluğu’ndan başlayarak günümüze kadar varoluş gösteren bir dini grup olarak sadece İslamcı siyasetin değil, bürokratik, entelektüel ve ekonomik alanlarda gösterdiği varoluş bakımından Türk sağının, dindar siyasetin önemli damarlarından birisini teşkil etmektedir. Milli Görüş hareketi ve beslediği dini gruplar, büyük oranda Nakşibendi tarikatının havuzunda kendisine alan bulmuştur (Mardin, 2011:187-188).

Türk siyasetinin kurumsal ve kitlesel ilk İslamcı organizasyonu olan Milli Görüş hareketi, kuruluş itibarıyla temel dinamiklerini Nakşibendi geleneği üzerine inşa ettikten sonra farklı dini toplumsal grupları kendisine eklemek suretiyle kitleselleşecektir. Bugün Türkiye’de en yaygın tarikat olan Nakşibendilik, İskenderpaşa, Erenköy, İsmail Ağa, İhlas ve Menzil gibi çeşitli cemaatler üzerinden gelişmiştir (Tosun, 2018:675-681). Milli Görüş hareketi, tüm bu cemaatlerle dirsek temasında olmakla birlikte esas olarak İskenderpaşa Cemaati’nin deltasında kendisine alan bulmuştur (Yaşar, 2014: 327-338).

Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi tarafından Nakşibendiliğin Halidiye kolu içerisinde tesis edilen Gümüşhanevi Dergâhı, 1925 yılında Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Hakkındaki Kanun neticesinde gayri resmi olarak Şeyh Mustafa Feyzi Efendi, 1926-1949 yılları arasında Hasip Efendi, 1949-1952 yılları içerisinde de Abdulaziz Bekkine Efendi tarafından yönetildi (Yaşar, 2014: 325-226). İskenderpaşa olarak adlandırılacak olan yapı, temel kırılmasını büyük oranda Bekkine ve devamında yerine geçen Mehmed Zahid Kotku zamanında yaşadı. Klasik dergâh içi ilişkilerin yanında gayri resmi olarak tarikata dâhil edilen öğrenci, akademisyen ve bürokratlar üzerinden geliştirilen söylem, sadece bir dergâhın değil siyasetin inşası bakımından da kırılma noktasıdır. 1960’lar Türkiye’sinde İslamcılık düşüncesinin El Benna, Kutup, Mevdudi, Havva gibi çeviri düşünürlerin tesirine girdiği bir dönemde Kotku’nun tedrisatından geçen, ilişkiler ağına dâhil olan Nakşibendi kökenli Erbakan ve arkadaşlarının, dini liderlerinin oluru ile siyasi partiyi kurmak suretiyle iktidar ilişkilerine doğrudan dâhil olmaları, din-siyaset ilişkisi açısından önemli bir kırılmayı ifade etmektedir. 1970’li yıllarda MNP ve MSP, 1980 sonrasında da RP, İskenderpaşa Cemaati’ni toplumsal taban ve insan kaynağı açısından merkezine almıştır. Fakat parti ve cemaat arasındaki ilişki düşünsel ve organik anlamda iki gerilimi barındırmaktaydı. Kuruluş aşaması bakımından Kotku, partilere oldukça ihtiyatlı ve mesafeli yaklaşmakta, siyasi

partileri “birliği bozan özünde yanlış kuruluşlar” olarak görmekteydi. Kotku’nun tasavvurunda siyaset ikinci aşamadır; iman merkezli bir hareket olarak toplumsal güçler İslam adına harekete geçirilmelidir, siyaset ancak bu teyakkuzun bir neticesi olabilir (Yaşar, 2014: 331). Partinin kuruluşuna “kerhen” onay veren Kotku ile Erbakan ve parti arasında strateji farklılığı kadar politik uyumsuzluklar da açığa çıkacaktır. Kotku’nun 12 Eylül darbesi sonrasında 13 Kasım 1980 tarihinde vefatı ile İskenderpaşa cemaatinin başına geçen damadı Prof.Dr. Esad Coşan, partili isimlerin yasaklanması ve Özal iktidarının açtığı görece özgürlük ortamında sosyal iktidarını güçlendirdi. Erbakan’ın siyasete dönüşü ve RP’nin gösterdiği kitleleşme emareleri, iki yapı arasındaki stratejik ayrışmayı doksanlı yılların başında organik bir çatışmaya dönüştürdü (Sezgin, 1990: 14-19). Parti ile cemaat arasındaki mücadeleye, partinin özerkleşmesini, iki yatay organik odağın birbirinden kopması ve partinin farklı toplumsal odakları kendisine dâhil etmesi ile siyasi yapının modern bir kimlik kazanmasını hızlandırdı. Altı çizilmesi gereken husus, cemaatlar ile parti arasındaki çatışmanın, çoğunlukla cemaat önderleri ile parti liderleri arasında geçtiğidir. İskenderpaşa cemaati örneğinde olduğu gibi cemaatin liderinin Erbakan’a karşı geliştirdiği olumsuz tutuma rağmen cemaat tabanı için parti, kolay vazgeçilecek bir siyasi yapı olmamıştır.

Birçok dini cemaat ve tarikat, Cumhuriyet döneminde yaşadığı şiddet ve yasaklama neticesinde devlet nezdinde meşruiyet sağlamak adına çoğunlukla merkez sağ partilerin şemsiyesi altına girme eğilimi gösterdi. Milli Görüşçü partilerin iktidara gelmesine rağmen muktedir olamayacağı kabulü, dini cemaat ve tarikatları merkez sağ partilere yönelten bir başka sebep olarak karşımıza çıkmaktadır (Kara, 1995: 3). Merkez sağ siyaset ile cemaatler arasında kurulmuş bu “örtük” mutabakat, görece RP deneyimi ile kırıldı ve dini gruplar Milli Görüş hareketinin kitleleşmesinde önemli rol oynadılar. Lakin genişleme emaresi gösteren İslamcı siyasetin, sadece dini gruplara dayandığını ifade etmek doğru değildir. Katmanlı bir siyaset üreten Milli Görüş hareketinin ortaya koyduğu Adil Düzen söylemi, klasik tabanının yanında toplumun farklı gruplarını ve sınıflarını bir araya getirmesi bakımından aynı zamanda “alternatif siyasetin” adıdır (Baykal, 2017b: 364-392). Toplumsal taban açısından, genişleyen, kitleleşen, büyük oranda Sünni tabana dayanan Milli Görüş hareketinin doksanlı yıllarda ürettiği tecrübe ve “gelenek” 28 Şubat sürecinde cari rejim tarafından bastırılmasına karşın, 21. yüzyıla geldiğinde kısmi değişiklikler altında AK Parti tarafından sürdürülecektir.

Milli Görüş Hareketinin Dayandığı Sınıfsal Örgütler

Milli Görüş hareketi, kuruluş itibariyle toplumsal taban açısından büyük oranda az gelişmiş bölgelere dayanan, köylülüğün hüküm sürdüğü, bölüşüm ilişkileri bakımından devletin ürettiği ve dağıttığı rantın dışında kalan küçük ölçekli sınıflardan oluşmaktaydı. Doksanlı yıllara gelindiğinde, şehirlerin az gelişmiş bölgelerinde bulunan, işçi sınıfına mensup ve daha önce sosyal demokrat partilere destek veren kesimlerin büyük oranda İslamcı siyasete kayması ile Milli Görüş hareketi, RP deneyiminde, temsil ilişkileri bakımından kentli bir parti görüntüsü kazanmıştır. Diğer taraftan, daha önce dağıtım ilişkilerinden mahrum kalan İslamcı kesim, 24 Ocak Kararları ile genişleyen kapitalist düzende, küçük ve orta ölçekli işletmeleri bir araya getirerek yeni bir girişimci sınıf inşa etti. Sanayi ve Ticaret Odaları ile Esnaf ve Zanaatkar Odaları üzerinden, gönüllü bir örgütlenme çerçevesinde bir araya gelen orta ölçekli işletmeler, 9 Mayıs 1990 tarihinde Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'ni (MÜSİAD) kurdu. MÜSİAD, sahip olduğu İslami değerler ve girişimci sınıf refleksleri ile yükselen kapitalist ilişkilerde RP'nin önemli destekçilerinden birisi haline geldi (Gülalp, 2003: 50).

Özerk çıkarlar itibariyle sermaye sahibi MÜSİAD'ın karşı kutbunda yer alan fakat sahip olduğu politik kimlik itibariyle İslamcı siyasetin önemli temsilcilerinden birisi olan HAK-İŞ, 22 Ekim 1976 tarihinde kuruldu. Tüm sendikalar gibi HAK-İŞ'in faaliyetleri de askeri idare tarafından 12 Eylül sonrasında durduruldu. Kuruluş dönemini büyük oranda MSP güdümünde geçiren örgüt, partinin bir yan kuruluşu şeklinde çalışmalarını yürüttü. Faaliyeti durdurulduktan altı ay sonra yeniden aktive edilen HAK-İŞ, 12 Eylül sonrası ara rejim ve ANAP iktidarı döneminde, Milli Görüş çizgisi ile olan açık bağlantısını gizleme ve özerkleşme stratejisi yürüttü (Duran ve Yıldırım, 2005:233). HAK-İŞ, cami, fabrika ve hilalden oluşan amblemini, çark, zeytin dalı ve hilal ile değiştirdi (Temel, 2015: 107). HAK-İŞ, doksanlı yılların başında faaliyetlerine izin verilen diğer büyük konfederasyonlar ile iş birliği yapmaya başladı ve 1 Mayıs Dünya İşçileri Dayanışma Günü ile birçok "çalışma" konulu etkinliğe iştirak etti. Örgüt, tüm özerkleşme, demokratikleşme görüntüsüne rağmen muhafaza ettiği İslamcı kimliğinden vazgeçmedi; somut sorunlar karşısında İslam ile uyumlu modern kurumlar tesis etme arayışında oldu (Buğra, 2004: 141).

Piyasa koşulları içerisinde var olan işçi ve işveren örgütlenmeleri, zaman zaman çatışmalar da bir üst kimlik olarak İslamcılık ideolojisi, bu çelişkinin üstünü örtmeyi bilmiştir. İşçi ve işveren kuruluşlarının İslamcı siyaset ile kurduğu ilişki, RP sonrasında halef partiler üzerinden devam edecektir.

Milli Görüş hareketi, ürettiği katmanlı siyaset içerisinde birbirleriyle çatışan değerleri ve sınıfları insicamlı bir şekilde terkip etmek suretiyle cari rejim karşısında önemli bir toplumsal taban üretmiş ve kitle desteği kazanmıştır. Bu bağlamda, sendikal kuruluşlar kadar güçlenen sermaye unsurları Milli Görüş hareketinin ve devamında kurulan partilerin önemli bir unsuru olmuştur.

Milli Görüş Hareketi ve Aydınlar

Milli Görüş hareketinin kendi içerisinde ürettiği en dikkat çekici oluşum, 1969 yılında kurulan Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi'dir (ESAM). Hareketin ilk kurucu genel başkanı, Milli Görüş hareketinin sınırlı sayıdaki entelektüel isimlerinden birisi olan Bahri Zengin'dir. Kuruluş aşamasında Avrupa Ortak Pazarı, Organize Sanayi Bölgeleri'nin kurulması ve ağır sanayi alanında çalışmalar yürüten ESAM, 1980 sonrasında Adil Düzen, D-8 ve Müslüman Topluluklar Birliği (MTB) alanında organizasyonlar yürütmüştür. Konferans, çalıştay, sempozyum ve istişare toplantıları düzenleyen ESAM, hareketin gösterdiği müfrit iktidar merkezlilik nedeniyle gölgede kalmış, istenen üretkenliği ve aktivizmi gösterememiştir.

Milli Görüş siyaseti ve aydınlar bahsinde altı çizilmesi gereken hususlardan birisi de hareketin gayrı-resmî sözcüsü olarak varoluş gösteren Milli Gazete'dir. Gazete, 12 Ocak 1973 yılında, MSP döneminde faaliyete başlamış olup halen yayın hayatını sürdürmektedir. Gazete, logo olarak, "Hak Geldi Batıl Zail Oldu" ayet mealini kullanmıştır (Akbaş, 2015: 150). İç ve dış siyasete, ekonomiye ve kültüre yer ayıran gazete, "emperyalizm altında ezilen" Müslümanların durumunu yakından takip etmeyi hedef olarak benimsemiştir. İslamcı siyasetin birçok önemli ismi de muhtelif tarihlerde gazeteye köşe yazarı olarak katkı vermiştir. Sezai Karakoç, Cahit Zarifoğlu, İhsan Süreyya Sırma, Abdurrahman Dilipak, Alaaddin Özdenören, Ayhan Songar, Şule Yüksel Şenler, Hakan Albayrak, Osman Yüksel Serdengeçti, İsmet Özel, Sebahattin Zaim, Nabi Avcı, Necip Fazıl Kısakürek, Nevzat Yalçıntaş, Mehmet Metiner, Mehmet Doğan, Sibel Eraslan, Mustafa Müftüoğlu ve Rasim Özdenören öne çıkan isimlerdir (Akbaş, 2015: 164).

Milli Görüş hareketi, parlamenter düzeyde İslamcı siyasetin ana akım partisi olmasına karşın aynı oranda İslamcı aydınlardan destek görememiştir. Bunda Erbakan'ın oynadığı merkezi konum, siyasi acelecilik, içe kapanma ve müfrit iktidar merkezlilik önemli rol oynamaktadır. Diğer taraftan Milli Görüş hareketinin varoluş gösterdiği hukuki ve siyasi sınırlar, kurduğu ilk partinin bir yıl gibi kısa süre içinde kapatılmış olması, sistem karşısında temkinli

ve ılımlı olmayı zorunlu kılıyordu. Hareketin geliştirdiği bu tutum, İslamcı aydınlar tarafından “legalist” olmakla itham edilirken, Milli Görüş hareketi “particilik” kavramı üzerinden çoğunlukla hafife alınmıştır (Çakır, 1995: 409). İslamcı aydınlar, Milli Görüş hareketinin somut başarısına ve cari rejimin gösterdiği ağır saldırıya kadar partiye açıktan destek verme hususunda oldukça ihtiyatlı davrandılar. İslamcı aydınlara göre, entelektüel çeşitlilik karşısında Milli Görüş siyaseti oldukça monolitik bir resim vermekteydi ve bu durum çoğulculuğu massedecek düzeyde değildi. Fakat doksanlı yıllara gelindiğinde dünya siyasetinde, İslam coğrafyalarında ve Türkiye’de yaşanan gelişmeler Milli Görüş ile İslamcı aydınlar arasındaki mesafenin kapanmasına zemin hazırladı.

1989 yılında Berlin Duvarı’nın yıkılması ve “iki kutuplu” dünyanın kapitalizm lehine sona ermesi, Türkiye’de Turgut Özal döneminde var olan liberal siyasetin estirdiği demokrasi rüzgârı, İran İslam Devrimi’nin ürettiği mezhepsel damarın oluşturduğu hayal kırıklığı, Türk siyasetinde merkez siyasetin çöküşü ve Milli Görüş hareketinin alternatif bir siyaset olarak yükselişe geçmesi, İslamcı aydınları Milli Görüş hareketini destekleme noktasında harekete geçirdi (Baykal, 2019: 303-304). İslamcı aydınlar açısından seksenli yılların başında kuşkuyla yaklaşılan demokrasi kavramı, doksanlı yılların başında “anahtar” bir kavram olarak tedavüle sokuldu. Sadece sistem karşısında değil, kendi içerisinde buldukları ya da yakın zamanda terk ettikleri siyasi, dini yahut entelektüel grupların sorgulanmasında da demokrasi kavramı merkezi bir kavram haline geldi. RP’nin Adil Düzen söylemi üzerinden ürettiği demokrasi, adalet, hürriyet ve insan hakları retoriğinin gerisinde de İslamcı aydınlarının önemli katkısı olduğu söylenebilir. İslamcı entelektüeller sadece fikri düzeyde değil ilerleyen dönemde reel politik düzlemde de Milli Görüş ve türevi partilere katkı vereceklerdir.

Sonuç

Türk siyasetinde, tüm sağcı, milliyetçi-muhafazakâr görünümüne rağmen cari rejime, Kemalizm’e karşı cepheden bir tutum geliştiren ve bu iddiaları çerçevesinde iktidar ilişkilerine dahil olan en dikkat çekici kurumsal aktör Milli Görüş hareketidir. Hareket, sadece siyasi partilere değil onlarla ilişkili sivil topluma hizmet edecek nitelikte önemli örgütsel yapıların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamış, kısaca geniş kitleleri mobilize ederek mensuplarına siyasi bir karakter, aidiyet ve aktivizm kazandırmıştır. 1970’lerde MSP’nin Türkiye sathına yayılmasında gençlik örgütlerinin, 1990’larda RP ve FP’nin yerel ve ulusal düzeyde sergiledikleri başarıda ise kadın

örgütlenmesinin büyük bir payı vardı. Milli Görüş hareketinin özellikle kadını önemli bir kamusal ve siyasal aktör haline getirdiğini unutmamak gerekir. Duvarlar arkasında geleneksel rolleri (ev kadınlığı) icra etmesi beklenen kadınlar, Milli Görüş hareketi sayesinde siyasal aktörlere ve politik bireylere dönüştü, zaman içinde sokaklarda, parti yönetiminde, yerel meclislerde ve parlamentoda yer alarak siyasete renk kattılar. Milli Görüş hareketini rekabet halinde olduğu partilerden ayıran en dikkat çekici yönü ise ekonomik ve toplumsal ilişkilere sahip bir yurt dışı örgütlenmesi sahip olmasıdır. Milli Görüş hareketi kurduğu ulus ötesi ilişkiler aracılığıyla siyasal mücadeleyi küresel bir boyuta taşımıştır. Diğer taraftan, kazandığı başarılar ve elde ettiği özerklik bir cemaat partisi görünümünü aşmasını sağlamış ve hareket İslamcı grupların desteğini edinmiştir. İktisadi açıdan birbirleriyle çelişen sınıflar dahi politik düzlemde Milli Görüş hareketinin önemli bir unsuru olmuştur. RP deneyiminde partinin dışa açılma gayreti, geliştirdiği demokratik söylem, İslamcı entelektüeller kadar sol/liberal çevrelerde de Milli Görüş hareketini sempatik bir hale getirmiş ve İslamcı parlamenter deneyim önemli ölçüde destek sağlamıştır.

Milli Görüş siyaseti, 1970'lerin başında küçük bir hareket iken bugün AK Parti üzerinden toplumun yarısının desteğini kendi etrafında konsolide etmeyi ve 2002 yılından beri iktidarda kalmayı başarmıştır. Milli Görüş hareketi, ortaya çıktığı yıllarda dönemin merkez-sağ partisi (Demirel ve Adalet Partisi) tarafından bastırılıp yok edilmeye çalışılmıştır. Ne var ki, bu hareketin sosyal tabanı içinde kökünü bulan AK Parti, 2001 yılında siyaset sahnesine çıkmış ve kısa bir zaman içinde merkez-sağ uhdesine almıştır. Başlangıçta farklı çizgideki siyasetçileri bünyesinde barındıran AK Parti'nin 2010 sonrasında yavaş yavaş Milli Görüş çekirdek kadrosuna dayanan bir yapıya evirildiğini ve İslamcı bir dil kullandığı unutulmamalıdır. Bir "hareket" olarak Milli Görüş siyaseti Saadet Partisi ve Yeniden Refah Partisi üzerinden temsil edilmekle birlikte "gelenek" olarak AK Parti'de şekillenmektedir. Politik karakterini Milli Görüş hareketi içerisinde edinen bir çok sivil unsur bugün mücadelesini AK Parti üzerinden sürdürmektedir.

Sivil toplumun beslenme alanı çoğulcu kamusal alan, hukuka dayalı siyasal yapı, piyasa ilkelerine göre işleyen ekonomik model ve özgürlüğe açık kültürel alandır (Whitehead, 2002). Bu zaviyeden değerlendirildiğinde, sistem dışından gelmesi ve onu değiştirmeye çalışması, gücünü halktan alması, muhalefet gücünü oluşturması, tek kimlik dayatan otoriter Kemalist rejimi çoğulculuğa zorlaması bağlamında Milli Görüş siyaseti sivil unsurlarıyla, ideolojisiyle, söylemiyle, politik tarzıyla ve duruşuyla sivil topluma önemli katkılar sağlamıştır.

Kaynakça

- Akbaş, K. M. (2015). *Milli Görüş Hareketi'nin Gazetesi Milli Gazete Bağlamında Türkiye'de İslamcı Basın*. Kocaeli Üniversitesi. SBE. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aktaş, C. (2018). *Türbanın Yeniden İcadı*. İstanbul: Nehir Yayınları.
- Arat, Y. (1999). "Refah Partisi Hanımlar Komisyonu". *Bilanço. 1923-1998:Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi. C.2* içinde (289-298). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Arato, A. & Cohen, J. (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Atacan, F. (1993). *Kutsal Göç*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Baykal, Ö. & Çaha, Ö. (2017a). Politik Aktör Olarak Necmettin Erbakan'ın Türk Siyasetindeki Yeri. *Akademik Hassasiyetler Dergisi. S.8*, 1-18.
- Baykal, Ö. & Çaha, Ö. (2017b). "Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk Siyasetinde Milli Nizam Partisi Deneyimi". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. S.19*, 788-806.
- Baykal, Ö. (2017a). "Türk Siyasetinde Refah Partisi Hanımlar Komisyonu Deneyimi". *JOMELIPS Dergisi. C.2. S.2*. 11-125.
- Baykal, Ö. (2017b). *Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika*. Yıldız Teknik Üniversitesi. SBE. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Baykal, Ö. (2019). "İslamcı Düşüncede Değişim Söylemi: Yeni Zemin Dergisi Örneği, Bir Başka Hayata Karşı". *1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, C:4 Yayıncılık ve Dergiler* içinde (281-311). Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bobbio, N. (1979). "Gramsci and the Concept of Civil Society". *Gramsci and Marxist Theory* in (21-48). London and New York: Verso.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, A. (2004). "Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MUSİAD ve Hak-İş Karşılaştırması". *Sürekli Kriz Politikaları* içinde (126-147). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çaha, Ö. (2011). "Meslek Odaları: Oligarşinin Merkez Üsleri". *Liberal Düşünce Dergisi. C.16. S.63*. 213-223.
- Çakır, R. (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (1996). "Refah Partisi". *CDTA. C.15*. 1264-1267.
- Çakır, R. Göktürk, G. (1987). "Türbanlı Feministler". *Nokta Dergisi. S.50*. 45-57.
- Sezgin, Ö. (1990). "Nakşi-Refah Cihadı". *Tempo Dergisi. S.25*. 14-18.
- Damar, H. (2013a). *Efendilikten Köleliğe-I*. İstanbul: Yonca Yayınları.
- Damar, H. (2013b). *Efendilikten Köleliğe-II*. İstanbul: Yonca Yayınları.
- Diamond, L. (1994). "Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation". *Journal of Democracy. C.5. S.3*. 4-17.
- Diamond, L. (1999). *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore and London: John Hopkins University.
- Duran, B. & Yıldırım, E. (2005). "Islamism, Trade Unionism and Civil Society: The Case of Hak-İş Labour Confederation in Turkey". *Middle Eastern Studies. C.41. S.2*. 227-247.

- Englehart, N. A. (2011). "What Makes Civil Society Civil? The State and Social Groups". *Polity*. C.43. S.3. 337-357.
- Eraslan, S. (2000). "Refahlı Kadınlar Tecrübesi". *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü* içinde (211-234). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Fioramonti, L. (2005). "Civil Societies and Democratization: Assumptions, Dilemmas and the South African Experience". *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*. S.107. 65-88.
- Fulcher, J. (2000). "Globalization, the Nation-State and Global Society". *Editorial Board of Sociological Review*. C.48. S.4. 522-543.
- Göle, N. (2000). *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Groc, G. (2002). "Milliyetçilik, Sivil Toplum ve Dinci Parti: Fazilet Partisi ve Demokratik Bir Geçiş Denemesi". *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde (89-132). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gülalp, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri*. İstanbul: Metis Yayınları
- Gülnaz, M. (1996). "Türkiye'de Müslüman Kadın Hareketi Üzerine Gözlemler". *İzlenim Dergisi*. S.37. 49-52.
- Kara, İ. (1995, 14 Ekim). "Refah Hareketi ve Cemaatler". *Yeni Şafak*. 3.
- Keane, J. (2003). *Global Civil Society?*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knox, T. M. (1967). *Hegel's Philosophy of Right*, New York. Oxford and London: Oxford University Press.
- Linz, J. Stepan, A. (1996). *Problems of Consolidation: Southern Europe*. South Europe. Baltimore and London.
- Mardin, Ş. (2005). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Ozmy J. Lee, S. (2007). "Associative Democracy: Civic Groups, Regime Support, and the Development of Democratic Values in 25 Countries". *Journal of International and Area Studies*. C.14. S.2. 37-52.
- Okutan, Ç. (2004). *Bozkurttan Kur'an'a Millî Türk Talebe Birliği*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özbudun, E. (2010). *Türkiye'de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı*. Çev. Ergun Özbudun, Kadriye Göksel. İstanbul: Doğan Kitap.
- Özkan, M. (2012). "National Islam, Immigrant NGOs and Poverty Alleviation: The Case of the IGMG". *Journal of International Development*. C.24. 467-484.
- Refah Partisi, İstanbul İl Teşkilatı 1990 Çalışma Programı*. (1990). İstanbul: Refah Partisi Yayını.
- Sever, M. Aydıntaşbaşı, A. (1993). "İslamcı Gençlik". *Nokta Dergisi*. S.35. 15-21.
- Şentürk, H. (2011). *İslamcılık: Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Tekeli, Ş. (1989). "80'lerde Türkiye'de Kadınların Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi". *Birikim*. S.3. 34-41.
- Temel, K. (2015). *Türkiye'de İslamcı Toplumsal Hareket ve Sendikacılık, Hak-İş ve Alternatif Mücadele Pratikleri*. Uludağ Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Tosun, N. (2018). "Nakşibendiyye". *Türkiye'de Tarikatlar içinde (611-692)*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Walzer, M. (1991). "The idea of Civil Society: A Path to Social Reconstruction". *Dissent*. S.39. 293-304.
- Vinod, M. J. (2006). "The Changing Dimensions of Civil Society in the twenty-first Century: Theory Versus Reality". *The Indian Journal of Political Science*. C.67. S.4. 783-792.
- White, G. (1994). "Civil Society, Democratization and Development (I): Clearing the Analytical Ground". *Democratization*. C.1. S.2. 375-390.
- Whitehead, L. (2002). *Democratization: Theory and Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- Wijaya, D. N. (2016). "John Locke on Civil Society and Religious Toleration". *Research on Humanities and Social Sciences*. C.6. S.2. 24-30
- Yaşar, M. E. (2014). "İskenderpaşa Cemaati". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. İslâmcılık içinde (323-340). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yavuz, H. (2005). *Modernleşen Müslümanlar*. Çev. Ahmet Yıldız, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yükleyen, A. & Yurdakul, G. (2011). Islamic Activism and Immigrant Integration: Turkish Organizations in Germany. *Immigrants & Minorities*. C.29, S.1, 64-85.
- Zengin, E. (2021). *Akıncılar Hareketi*. İstanbul: İletişim Yayınları.